

dr hab. inż. arch. Piotr Arlet prof. ZUT
Katedra Projektowania Architektonicznego
Wydział Architektury Zachodniopomorskiego
Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie
ul. Żołnierska 50, 71-210 Szczecin, pok. 217

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

p. mgr inż. arch. Agnieszka Lewandowskiej
*Współczesna architektura sakralna Finlandii
jako przykład twórczej relacji z tradycją*

1. PODSTAWY FORMALNE PRZYGOTOWANIA RECENZJI

Rada Naukowa Dyscypliny Architektura i Urbanistyka Politechniki Warszawskiej uchwałą nr 420/III/2023 z dn. 11 lipca 2023 r. powołała moją osobę do funkcji recenzenta w postępowaniu (przewodzie) doktorskim mgr inż. arch. Agnieszki Lewandowskiej. Na wykonanie niniejszej recenzji w dniu 13. listopada 2023 r. została zawarta umowa nr: 1010/000195/2023 z.

Recenzję opracowano w oparciu o postanowienia *Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* z dn. 14 marca 2003 r. (Dz. U. z 2017 r. poz. 1789). Zgodnie z art. 13. tej ustawy rozprawa doktorska powinna stanowić oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz prezentować ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w dyscyplinie naukowej – w danym przypadku w dyscyplinie architektura i urbanistyka. Powinna także potwierdzać umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

Przedstawiona do oceny rozprawa doktorska mgr inż. arch. Agnieszki Lewandowskiej liczy 224 strony i zawiera osiem rozdziałów, w tym streszczenie, wstęp, podsumowanie, bibliografię, spis źródeł ilustracji, ale także dwa załączniki.

2. PROBLEMATYKA I CELE PRACY

Na wstępie należy stwierdzić, że temat pracy w ujęciu zaproponowanym przez Doktorantkę jest w pełni oryginalny. Wg posiadanej przez recenzenta wiedzy nikt nie prowadził badań w podobnym lub tylko częściowo zbieżnym ujęciu. Nikt nie publikował wyników takich badań. Wprawdzie w obiegu literatury angielskojęzycznej funkcjonuje pozycja: *Sacral Space - Modern Finnish Churches* małżeństwa fińskich architektów Sirkkaliisa i Jari'ego Jetsonen – wymieniona przez Autorkę w *Stanie badań...* (s. 21) i w *Bibliografii* (s. 212). Publikacja ta ukazała się jednak w 2003 r., co sprawia, że jej treść jest merytorycznie rozłączna z zakresem badań przyjętym w recenzowanej rozprawie.

Przyznając rozprawie walor oryginalności należy stwierdzić, że przyjęty przez p. Doktorantkę temat mieści się w szerszym nurcie badań nad formą architektoniczną (w mniejszym stopniu

także nad funkcją) obiektów sakralnych. Jest ona obecna także w ośrodku szczecińskim. Tematyka architektury sakralnej jest naukowo nośną z kilku powodów. Jako recenzent przytoczę te, które uważam za najistotniejsze.

Po pierwsze, obiekty sakralne są stosunkowo liczne, zarówno w zabudowanej przestrzeni europejskich miast jak i w otwartej przestrzeni kulturowej europejskich wsi, czasami także w krajobrazie naturalnym. Wewnątrz grupy różnią się formą, funkcją, konstrukcją i wyrazem architektonicznym. Architektura sakralna jako przedmiot badań naukowych ma więc odpowiednio szeroki zakres i głębię.

Kościół, cerkwie i inne obiekty sakralne mocno oddziałują na wymienione przestrzenie i są obecne w powszechnym odbiorze, w szerokich kręgach wielu społeczeństw. Są cenione także przez twórców, ponieważ są tematami chętnie podejmowanymi, wręcz predysponowanymi dla zdolnych i wybitnych architektów. Podobnie funkcjonuje to we wszystkich krajach europejskich, w tym także w Finlandii.

Po wtóre obiekty sakralne przez swe na ogół znaczne rozmiary i wyrazistą formę i specyficzną funkcję wyodrębniają się zarówno z kulturowego jak i naturalnego krajobrazu. W przestrzeni urbanistycznej są zawsze ważnymi dominantami, wokół których lub z udziałem których organizuje się kompozycja przestrzeni zurbanizowanej. Władze i lokalne społeczności na ogół doceniają ich reprezentacyjny charakter, dzięki czemu stają się one przedmiotami konkursów architektonicznych o lokalnym lub nawet międzynarodowym zasięgu.

Określenie terytorialnego zasięgu badań – obszar Finlandii w jej współczesnych granicach – jest proste a zarazem dokładne, nie może budzić wątpliwości.

W ocenie recenzenta sięganie tematyką daleko poza obszar własnej działalności naukowej i twórczej, poza miejsce swojego zamieszkania nie musi być wadą opracowania. Przeciwnie, badaczowi z zewnątrz łatwiej zauważyć i odnotować niuanse lokalnej specyfiki. Łatwiej wyzwoić się z emocjonalnego stosunku do przedmiotu badań i w opracowaniu osiągnąć walor obiektywności – jeden z najważniejszych właściwości paradygmatu naukowego.

Przechodząc do czasowego zakresu opracowania – wszystkie przytoczone przykłady powstały między rokiem 1995 a 2023, więc omawiany okres zamyka nieco więcej niż ćwierć wieku. Jest to okres dostatecznie duży dla śledzenia rozwoju tendencji zarysowujących się w architekturze. Dobrze, aby tą cezurę czasową zamykały jakieś istotne wydarzenia z historii politycznej lub gospodarczej Finlandii, a może z obszaru życia religijnego kościoła protestanckiego. Można by wówczas mówić o architekturze sakralnej jakiegoś określonego, dobrze wyodrębnionego okresu. Jako wydarzenie początkowe Autorka wymienia konkurs architektoniczny na opracowanie koncepcji ekumenicznej kaplicy w Turku, który na pewno był w Finlandii wydarzeniem na skalę ogólnokrajową, częściowo był także wydarzeniem międzynarodowym. Z drugiej strony dochodzimy do bieżącego roku, co nadaje badaniom walor aktualności, ale równocześnie stwarza „niebezpieczeństwo” utraty obiektywizmu z przyczyny braku dystansu do opisywanych wydarzeń. Konkludując mamy w rozprawie omówioną architekturę współczesną – najnowszą – z okresu przełomu wieków i początku nowego stulecia (nowego milenium).

Przedstawione przez p. Doktorantkę cele badawcze pracy – poszerzenie wiedzy w przedmiocie – w obrębie dyscypliny wiedzy architektura i urbanistyka – należy uznać za właściwe i wystarczające.

Również hipotezę badawczą – współczesna architektura sakralna Finlandii ma swe źródła i podbudowę ideową w tradycji – recenzent uznaje za właściwą, choć w pewnym sensie oczywistą. Występowanie przeciw utartym lub panującym powszechnie poglądom nadaje badaniom naukowym walor dobrze pojętego napięcia i mocniejszej motywacji.

3. OCENA ZASTOSOWANEJ METODYKI

Metodologia badawcza przedstawiona we wstępie, jest poprawna i odpowiednia do podjętego zadania badawczego. Recenzent przyznaje słuszność decyzji Autorki o wykorzystywaniu w pracy w pierwszej kolejności metod, najszerzej określanych jako spekulatywne. I tu słusznie przywołuje ona metodę tzw. narracyjną, przedstawioną w publikacji A. M. Wierzbickiej: *Architektura jako narracja znaczeniowa* oraz liczne prace W. Bonenberga. Niniejsze, ważne stwierdzenie – z nieznanymi powodów – znalazło się w pracy o jeden podrozdział za wcześnie (p-rozdz. 1.5. *Stan Badań. Literatura*).

Dokładniejsze omówienie metody zostało przeniesione dalej, aż do rozdziału 3. (p-rozdz. 3.1. *Kryteria doboru przypadków* i 3.2. *Przyjęta metoda badawcza*, str. 71 i 73) – co potwierdza spostrzeżenie, że ten właśnie rozdział stanowi zasadniczą, najważniejszą część pracy.

Studia przypadków zostały zawarte w rozdziale 3., największym ze wszystkich ośmiu rozdziałów dysertacji – 128 stron wobec 96 pozostałych łącznie (a 62 po odliczeniu stron tytułowych, spisu treści, źródeł i załączników). Można więc powiedzieć, że stanowią one zasadniczą, podstawową część omawianej pracy, w przybliżeniu 2/3 jej treści.

Studium przypadku (ang. *case study*) należy do kategorii metod jakościowych. Polega na skupieniu wysiłku badawczego na przypadku jednego, jedynego obiektu. W dyscyplinie architektura i urbanistyka posiadamy wiele prac omawiających bardzo dokładnie tylko jeden, z reguły ważny obiekt. Doktorantka jednak dokonuje zwielokrotnienia tej metody, co nazywa: *studiami przypadków*, co brzmi nieco dziwnie. *Studia przypadków* zawierają przykłady 12 obiektów z terenu Finlandii w jej obecnych granicach. Należy jednak uznać, że dla kraju słabo zaludnionego, o niewielkich potrzebach inwestycyjnych w zakresie nowych obiektów sakralnych (str. 17) – jest to liczba zupełnie wystarczająca. Jednak przedstawienie obok siebie tylu obiektów czyni z deklarowanych *studiów przypadków* raczej metodę porównawczą.

Recenzent uznaje za słuszne pominięcie w rozprawie architektury kościoła prawosławnego oraz innych konfesji (w tym kościoła katolickiego), jako że te stanowią wyznacznik bardzo małej części fińskiego społeczeństwa – w sumie liczebność tych grup religijnych nie przekracza 3% populacji.

4. OMÓWIENIE SZCZEGÓŁOWE

W motcie (str. 13) fragment eposu *Kalevala* został podany nie w fińskim oryginale, lecz z nieznanymi powodów w tłumaczeniu angielskim. W takim razie dlaczego p. Doktorantka nie zdecydowała się na przekład polski? Mamy np. przekład *Kalevali* Jerzego Litwiniuka z 1998 r.

rozdział 1. WPROWADZENIE

W pierwszym rozdziale Autorka wprowadza w tematykę pracy. Mówi m. in. o wspólnocie krajów nordyckich. Jednak Finowie jako naród, wraz z Karelami, Estończykami i pomniejszych nacjami, tworzą bałtycko-fińską grupę językową. Ta z kolei jest częścią większej, uralskiej rodziny języków. Finowie więc w przeciwieństwie do większości mieszkańców Europy nie należą do indoeuropejskiej rodziny językowej. Pozostałe narody nordyckie – Szwedzi, Duńczycy, Norwegowie i Islandczycy – posługują się językami z grupy germańskiej, indoeuropejskiej rodziny

językowej. W ocenie recenzenta jest to istotna odrębność kraju i ludności, warta przynajmniej zdawkowego zauważenia i odnotowania.

Prezentowane dalej hipotezy badawcze, przedmiot i zakres opracowania oraz metodologia zostały w niniejszej recenzji omówione powyżej.

Przedmiot i zakres opracowania został określony krótko, ale właściwie. Odnosi się on jednak do *studiów przypadków* zawartych w rozdziale 3., tak jakby sama Autorka uznawała ten rozdział za podstawową, zasadniczą część rozprawy. Natomiast w rozdziale 2. są omawiane zagadnienia spoza przyjętego tu zakresu czasowego, a mianowicie od XII w. do końca XX w. Ogólnie, z analizy całego opracowania widać, że wiedza p. Doktorantki na temat Finlandii, architektury sakralnej i liturgii protestanckiej itd. znacznie wykracza poza zakres przedłożonego opracowania. Rozprawa zawiera kwintesencję tej jej wiedzy, zręcznie dostosowaną do ram objętościowych przewidzianych dla dysertacji.

rozdział 2. PODSTAWY TEORETYCZNE

Tytuł rozdziału 2. nie najlepiej oddaje jego treść. Doktorantka przedstawia tu raczej szeroki kontekst swych badań – geograficzny, przyrodniczy i kulturowo-polityczny (p-rozd. 2.1), także religijny (p-rozd. 2.2).

Podrozdział 2.3. zawiera szeroki rys historyczny fińskiej architektury sakralnej. Ostatni punkt tego podrozdziału (pkt 2.3.6) jest zatytułowany: *Podsumowanie*. Jeszcze jedno *Podsumowanie* mamy na końcu rozdziału 3., jako podrozdział 3.4 (s. 187). W pracy powinno być (i zresztą jest) tylko jedno generalne podsumowanie na końcu pracy – mianowicie rozdział 4.: *Podsumowanie i wnioski*.

rozdział 3. STUDIA PRZYPADKÓW

Jak już tu powiedziano, ten rozdział stanowi zasadniczą część pracy. W dwóch pierwszych podrozdziałach (3.1, 3.2) Autorka wraca – na użytek bieżącego rozdziału – do omawiania metody. Niepotrzebnie, ten temat powinien zostać wyczerpany w p-rozd. 1.6 *Metoda badań*.

Pochwała należy się p. Doktorantce za sformalizowaną metodę przeglądu obiektów. Dzięki z góry przyjętemu schematowi poszczególne przykłady, czy jak chce p. Doktorantka: *przypadki*, są porównywalne, ale także przejrzyste. W bardzo skondensowanej formie, są jednak przedstawione wyczerpująco.

Omawiane 12 obiektów składa się na b. zróżnicowany przedmiot badań. Są to zarówno renowacje zabytków z niewielką rozbudową (Lieto, pkt 3.3.12), uzupełnienie założenia kościelnego o program społeczny (Mylykoski, pkt 3.3.10), kompletne założenia parafialne (Avanto, 3.3.4, Suvelo/Espoo, pkt 3.3.8) i wreszcie jednonętrżowe kaplice (Tervajarvi, pkt 3.3.9). Budynki pokazują szeroki wachlarz stylów, czerpią z różnych repertuarów form architektonicznych. Różne są intencje inwestorów i twórców, różne konteksty otoczenia.

rozdział 4. PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Ten rozdział ma inną strukturę, niż reszta pracy. Tytuł podrozdziału (?): *Historia*, jest niewłaściwy, patetyczny. Chodzi tu raczej o: *Realizacje obiektów*.

Wobec zauważonej przez Autorkę różnorodności omawianych obiektów ujętych w *Studiach przypadków* (rozdz. 3) wnioski mają charakter spostrzeżenia i odnotowania najistotniejszych tendencji. Jest to działanie w pełni naukowe i prowadzi do słusznych wniosków końcowych.

Recenzent uważa, że wnioski – w pełni słuszne – mogłyby zostać mocniej wyartykułowane. Wyodrębnione z tekstu lub wypunktowane.

rozdział 5. PERSPEKTYWA KONTYNUACJI BADAŃ

Recenzent zgadza się z przedstawionym tu stanowiskiem Autorki, że badania architektury sakralnej są kierunkiem rozwojowym i obiecującym.

rozdział 6 ŹRÓDŁA ILUSTRACJI I FOTOGRAFII

Na podstawie przedstawionego zestawienia niestety trudno ocenić udział zdjęć autorskich w całym materiale ilustracyjnym, a jest on stosunkowo duży. Recenzent ocenia ten udział na ok. 40%. Należy także dodać, że wartym odnotowania wysiłkiem Autorki rysunki występujące w rozprawie zostały przedstawione w pracy w wyrównanej, jednolitej formie graficznej.

rozdział 7. BIBLIOGRAFIA

W bibliografii p. Doktorantka wymienia łącznie 152 źródła: pozycje zwarte, materiały i źródła internetowe. Taką liczbę należy uznać za właściwą i wystarczającą dla rozprawy doktorskiej. Recenzent nie jest zwolennikiem nadmiernie i sztucznie rozbudowanych spisów pozycji bibliografii.

Literatura i źródła są wymienione w systemie tradycyjnym, oksfordzkim (bez numerowania i wymieniania nr-ów ISBN), który współcześnie jest stosowany powszechnie w Polsce i UE. Ogólnie, pozycje są aktualne i merytorycznie powiązane z tematem. Jednak dla kompletności oceny należy odnotować nieliczne wyjątki od tej zasady, (np.: Saussure F., *Kurs językoznawstwa ogólnego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; 2002), których obecność recenzent przyjął z zaskoczeniem.

rozdział 8. ZAŁĄCZNIKI

Załączniki nie powinny stanowić integralnej części pracy – jej ostatniego rozdziału – lecz właśnie powinny być z niej wyodrębnione, niejako dodane do rozprawy. W pierwszym załączniku obiekty omówione szeroko w rozdziale 3., w *Studiach przypadków* należałoby wyróżnić i odsłać czytelnika do właściwej strony. Z powodu zastosowanej metody opisu, trudno je tu zidentyfikować.

5. POPRAWNOŚĆ FORMALNA I REDAKCYJNA

Struktura pracy jest trójpoziomowa, składa się ona z: rozdziałów, podrozdziałów i punktów. Recenzent uznaje taką strukturę za optymalną dla pracy naukowej o charakterze dysertacji – nie zbyt „spłaszczona” i nie za bardzo rozbudowana „w głąb”.

Rozprawa została napisana dwoma typami czcionki, *Time New Roman* i (prawdopodobnie) *Arial*, w dodatku czcionki te bardzo różnią się od siebie formą. Raz na końcu tytułu podrozdziału pojawia się kropka (p-rozd. 1.3, s. 18).

Rozdziały mogłyby zaczynać się od nowej nieparzystej strony. Zaczynają się jednak od góry strony i takie rozwiązanie jest do przyjęcia. Trzeba zauważyć, że rozdział 3. – największy i w intencji Autorki najważniejszy – jako jedyny zaczyna się w połowie strony 71.

Numerowanie ilustracji w obrębie pracy nie jest ciągłe, w każdym rozdziale/podrozdziale zaczyna się od początku. Mamy więc w pracy – jeśli się nie mylę – aż dziewięć rysunków nr 1, co dla potencjalnego czytelnika może być mylące. Jeśli praca miałaby być w jakiejś formie upubliczniona/opublikowana – to trzeba skorygować.

Wszystkie rysunki rzutów, przekrojów i elewacji obiektów są jednorodne, zostały więc narysowane, czy też przerysowane przez autorkę. Dzięki temu są w obrębie dysertacji spójne, ale i czytelne oraz na dobrym poziomie graficznym. Należy to wyraźnie zaznaczyć i policzyć Doktorantce na plus.

Musi jednak budzić wątpliwości pokazywanie otoczenia obiektów sakralnych w rzucie poziomym za pomocą tzw. *szwarcplanów*. To jest zła maniera i nie najlepszy pomysł właśnie dla niniejszego opracowania. Co np. mówi nam o kontekście obiektu mapka – rys. nr 1 na str. 85 lub mapka nr 1 na str. 152? Tu nawet trudno zauważyć niewielki obiekt, będący przedmiotem rozważań. W dodatku *szwarcplany* oddają niewielką część informacji, bez rzeźby terenu, komunikacji, zieleni itd.

Dokumentacja fotograficzna jest autorską w dużej części, jednak przez przyjętą formę opisywania ilustracji zupełnie tego nie widać. To nie jest czytelne, a – zdaniem recenzenta – powinno być, bo świadczy wyłącznie na korzyść doktorantki.

Styl wypowiedzi określiłbym jako rzeczowy, zdyscyplinowany, bez rozbudowanych ozdóbek i mnożenia środków literackich. Język rozprawy jest prosty i zrozumiały. Doktorantka nie nadużywa trudnych, rzadko stosowanych terminów i długich, wielokrotnie złożonych zdań. Jest to niezaprzeczalną zaletą przedłożonej pracy.

6. NAUKOWA I MERYTORYCZNA WARTOŚĆ ROZPRAWY

W rozprawie p. Doktorantka rozważa zagadnienia oryginalne, ważne i żywotne w twórczości architektonicznej i w pracy projektowej. Rozprawa na pewno ma wartość aplikacyjną dla projektantów podejmujących tematy obiektów i zespołów sakralnych. Daje obraz aktualnych osiągnięć architektury sakralnej dedykowanej innemu, ale nieodległemu od dominującego w Polsce wyznania, w innym ale przecież europejskim środowisku narodowym, społecznym i przyrodniczym. Stanowi jakby okno, przez które dostajemy wgląd w to, jak frapujące nas problemy są rozwiązywane w Finlandii – w innym kraju europejskim, któremu w szerokim odbiorze przypisuje się wysoką jakość architektury, o silnym związku ze środowiskiem i tradycją ludową.

Architektura prezentowanych w pracy obiektów jest zróżnicowana. Nawiązuje do form historycznych, nawet średniowiecznych (kaplica św. Henryka w Sanaksenaho, pkt 3.3.2, s. 94; kaplica w Tervajärvi, pkt 3.3.9, s. 152), do tradycji ludowej (kościół w Kärsämäki, pkt 3.3.1, s. 85), ale także do asortymentu form modernistycznych (kaplica św. Wawrzyńca w Avanto, pkt 3.3.4, s. 111; kaplica Suvela w Espoo pkt 3.3.8, s. 145). Autorka w konkluzji badań własnych oraz trafnie przeprowadzonej analizy daje diagnozę najistotniejszych właściwości współczesnej fińskiej architektury sakralnej. Będzie nią, w pierwszej kolejności, poszukiwanie wyrazu architektonicznego w samej formie. Prowadzi ono do bardzo interesujących rezultatów, ale też do natrętnego formalizmu, jak np. w kaplicy Kamppi w Helsinkach (pkt 3.3.6, s. 128). Dla recenzenta osobiście zaskakującym było to że w Finlandii utrzymuje się zwyczaj orientowania obiektów sakralnych. Autorka odnotowała go w ponad połowie opisanych *przypadków*. (tab. 1, s. 195). Inna opisana ogólna cecha to daleko posunięta powściągliwość w dekoracji, a nawet swoiście rozumiana asceza w tym względzie. Dotyczy to zwłaszcza wnętrz. Wyposażenie kościołów i kaplic – w opozycji do tradycji protestanckiej, dokładnie precyzującej miejsca dla wiernych w rzędach zamykanych, zabudowanych ław – coraz częściej bywa mobilne. Niewielkie wolnostojące meble pozwalają aranżować przestrzeń wewnętrzną na różne sposoby, chociaż czasami ich funkcjonalność i wygoda musi budzić wątpliwości (kaplica w Tervajärvi, s. 157).

Podsumowując autorka potrafi w otaczającej nas rzeczywistości dostrzec problem o charakterze naukowym, przeanalizować go z zastosowaniem metod naukowych i dojść do interesujących i co ważniejsze wcale nieoczywistych wniosków.

7. KONKLUZJA

Ja, niżej podpisany stwierdzam, że recenzowana rozprawa doktorska mgr inż. arch. Agnieszki Lewandowskiej spełnia warunki określone w art. 13.1 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. nr 65 poz. 595 z późn. zmianami) i wnioskuję do Rady Dyscypliny Architektura i Urbanistyka Politechniki Warszawskiej o dopuszczenie doktorantki, mgr inż. arch. Agnieszki Lewandowskiej do dalszych etapów ~~przewodu~~/postępowania doktorskiego.

..... 20 listopada 2023 r.
data sporządzenia recenzji

.....
podpis recenzenta